

РАЦІОНАЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І ОХОРОНА ПРИРОДИ

УДК 911.51.9

Любомир ЦАРИК

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРИРОДООХОРОННИ ДОМОВЛЕНОСТІ І ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Збереження біологічного та ландшафтного різноманіття сьогодні визнається як найважливіше завдання у сфері реалізації положень міжнародної стратегії сталого розвитку. Ця загальна теза знайшла своє змістовне відображення у Всеєвропейській стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, прийнятої на Конференції міністрів охорони навколишнього середовища європейських держав у Софії в 1995 році. Проектна мета Стратегії полягає у тому, щоби впродовж 20 наступних років суттєво зменшити загрозу для біологічного та ландшафтного різноманіття Європи та підвищити його здатність до відновлення, а зрештою створити цілісну європейську природоохоронну мережу як прообраз майбутньооб'єднаної політично і суспільно інтегрованої Європи. Перші п'ять років дії Стратегії спрямовувались на розробку національних стратегій та планів дій у сфері збереження біологічного різноманіття всіма європейськими державами з метою реалізації Конвенції про охорону біологічного різноманіття. У наступні п'ять років планувалось прийняти плани дій у рамках національних екомереж і забезпечений механізм їх реалізації. До речі у 2000 році Верховною Радою України своєчасно прийнято Закон України "Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки", у якому передбачена система заходів щодо формування екомережі та механізми її реалізації [4].

Домінуючими складовим земельних угідь національної екомережі виступатимуть ліси та лісовкриті площі, а також території під луками, степами, пасовищами, вигонами, сіножатями, які у сукупності складатимуть до 81% її площі. Одним із пріоритетів Програми є створення близько 35 нових заповідних об'єктів вищих категорій заповідності (біосферних та природних заповідників, національних природних парків) для повноцінної просторової репрезентативності у екомережі біотичного і ландшафтного різноманіть регіонів України.

Реалізацію програми передбачено провести у два етапи – 2000-2005 та 2006-2015. У зв'язку з цим можна підвести деякі підсумки виконання поставлених завдань впродовж перших п'яти років. Зокрема, провідними науковими установами та творчими науковими колективами розроблені концептуальні основи розбудови національної [2, 9, 11, 12, 16] та регіональних [1, 4, 10, 13, 14, 15] екомереж. Збільшено заповідні площі за рахунок створення Черемського природного заповідника, природних національних парків: "Гуцульщина", "Галицького" в Івано-Франківській області, Ічнянського і Мезинського в Чернігівській області, "Гомольшанські ліси" у Харківській області та "Великий луг" у Запорізькій області, семи регіональних ландшафтних парків, зокрема "Зачарований край" у Закарпатській області, "Дермансько-Мостівського" у Рівненській області, "Нижньоворсклянського" у Полтавській області, "Міжріченського" у Чернігівській області, "Зуївського" у Донецькій області, "Біловодського" у Луганській області, "Приінгульського" у Миколаївській області; а також оголошення ряду заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ в різних регіонах України.

Однак, передбачене зростання темпів заповідання рамками загальнодержавної програми станом на 2005 рік істотно відрізняється від реальних показників росту. Так, площі під національними природними парками практично залишились на рівні 717 тис. га проти передбачених 1450 тис. га на кінець 2005 року. Всього на 4 тис. га зросли землі під

природними заповідниками проти передбачуваних 190 тис. га. Площі біосферних заповідників збільшилися на 12 тис. га проти 38 тис. га передбачуваних програмою. Землі інших категорій природно-заповідного фонду зросли на 271 тис. га проти 800 тис. га закладених у програмі розвитку екомережі. Таким чином, на першому етапі реалізації програми спостерігалось істотне зниження темпів природозаповідання в Україні, яке негативним чином відбилось як на темпах реалізації програми національної екомережі, так і на загальних тенденціях розвитку заповідної справи.

Чим викликані певні негативні тенденції розвитку заповідної справи? Насамперед слід проаналізувати як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Серед об'єктивних причин можна виділити дві основні:

1. Брак коштів бюджетного фінансування на реалізацію природоохоронних програм;
2. Відсутність ефективного управлінського менеджменту реалізацією природоохоронних програм.

Залишковий принцип виділення бюджетних коштів на природоохоронну діяльність спричинений недооцінкою громадської думки важливості і першочерговості заходів зі збереження біотичного і ландшафтного різноманіття, відсутності у засобах масової інформації глибокого аналізу екологічної ситуації в Україні, її гостроти і загрози для здоров'я населення, а також підпорядкування суспільно значимих інтересів виробничим. Про актуальність переходу України на рельси сталого розвитку і необхідність реалізації завдань Всеєвропейської стратегії збереження біотичного і ландшафтного різноманіття свідчать наступні об'єктивні передумови: Україна входить у десятку країн світу за гостротою екологічної ситуації; 70 % громадян України відчують безпосередньо на своєму здоров'ї наслідки радіаційного забруднення території в результаті аварії на ЧАЕС; Україна є найбільш розораною державою Європи (55% території); вона є лідером у Європі за площею еродованих земель; в Україні найнижчий у Європі показник забезпеченості пересічного громадянина площею природної рослинності. Як доводить М.Д.Гродзинський, – у сучасних умовах найвищими пріоритетними функціями розвитку будь якого регіону є природоохоронна та антропоєкологічна. Природоохоронна функція орієнтована на збереження “живої” природи, живих організмів, які виступають гарантом належного розвитку біосферних процесів. Антропоєкологічна функція спрямована на забезпечення та відтворення умов середовища життєдіяльності людей. Пріоритет другого порядку слід визнавати за виробничою функцією, відповідно якій геосистема має найвищий природний потенціал.

Відсутність ефективної реалізації управлінських рішень у сфері охорони та відновлення природи проявляється у непослідовності і неефективності реалізації розроблених програм. Для прикладу, Указом президента резервують перспективні для заповідання території, не розробляючи механізму реального резервування земель на практиці, а через декілька років після приватизації і розпаювання земель неможливо погодити їх виділення з місцевими органами влади для створення чи реорганізації запроєктованих заповідних об'єктів. До сьогоднішнього дня більшість створених регіональних ландшафтних парків не мають органів управління їх діяльністю з причини непередбачення статей фінансування державним бюджетом і відсутності коштів на ці справи у місцевих бюджетах. В результаті створений для ведення туристсько-рекреаційної діяльності заповідний об'єкт не має чіткої стратегії свого розвитку і є малоефективним у господарській сфері.

Аналіз стану заповідної справи в розрізі основних ландшафтних зон і фізико-географічних та адміністративно територіальних одиниць України засвідчує малу ефективність заповідання, низький рівень заповідності територій і повільні темпи її зростання. За період 2000-2005 років ці показники в Україні є низькими і значно поступаються прогностичним показникам, що передбачені програмою розбудови національної екомережі (табл. 1). Заповідність території України впродовж першого етапу реалізації

програми розбудови національної екомережі зростає з 4 % до 4,57 % проти передбачуваних 7 %. Проведений аналіз основних категорій заповідання, частка яких у структурі площ територій ПЗФ України становить близько 55 %, засвідчив низьку заповідність ландшафтних зон України, окрім зони широколистяних лісів, гірського Криму та Карпатської гірської країни. Показники заповідності цих територій є близькими до передбачуваного середньозваженого показника 2015 року – 10,4 %, однак значно поступаються науково-обґрунтованим нормам.

Так, гірські території Карпат і Криму є регіонами розвитку рекреації і туризму міжнародного значення, що обумовлює високий ступінь їх заповідності і передбачає розвиток поліфункціональних заповідних територій, таких як природні національні та регіональні ландшафтні парки. Водночас в АР Крим не функціонує жодного природного національного парку. Така ж ситуація спостерігається ще у десяти адміністративних областях України. У Карпатському регіоні попри функціонування 6 природних національних парків створено тільки 9 регіональних ландшафтних парків, а в Закарпатській області сформовано тільки один регіональний ландшафтний парк.

Таблиця 1.

Заповідність ландшафтних регіонів України за основними заповідними категоріями

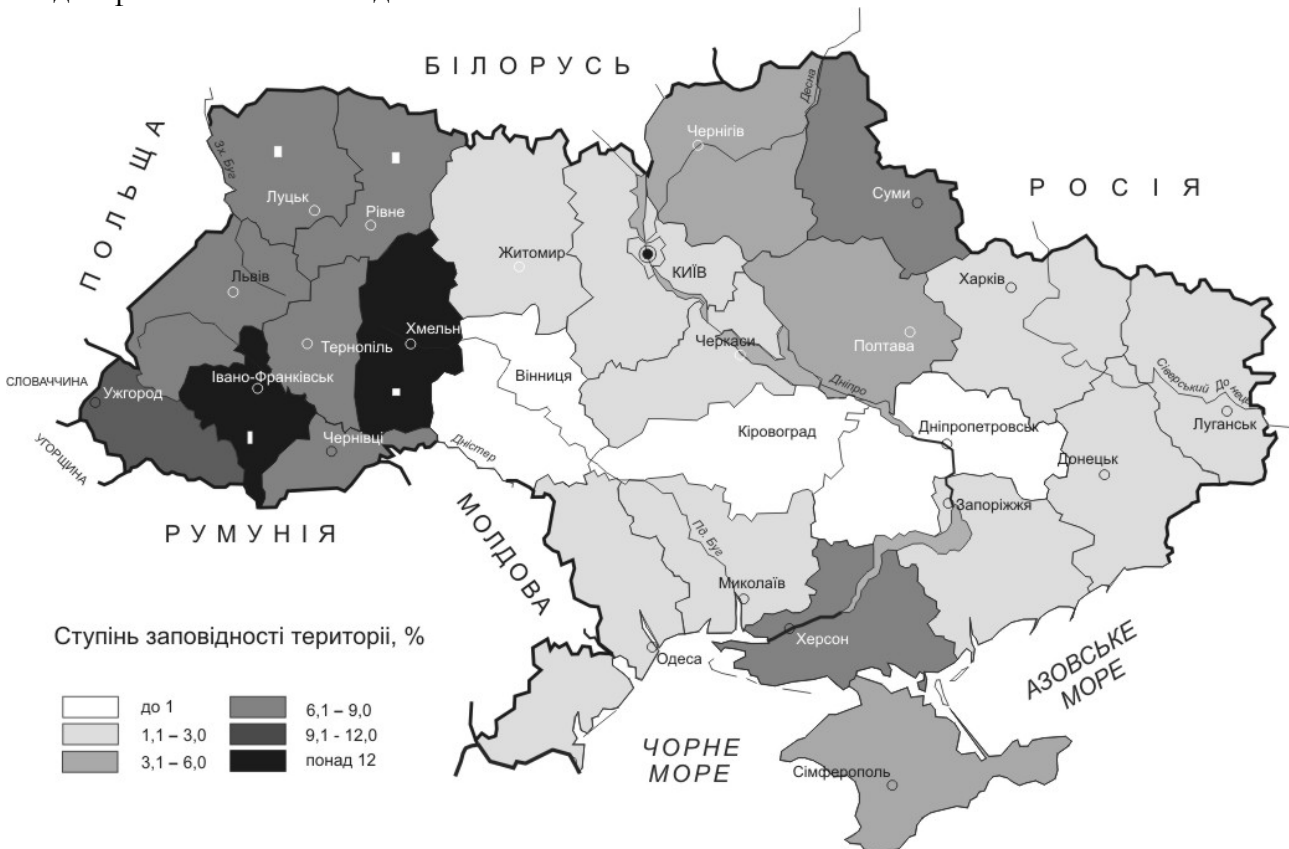
Ландшафтні регіони	Площа, км ²	Природні та біосферні заповідники		Природні національні парки		Регіональні ландшафтні парки		Сумарні показники		
		К-ть	Площа, га	К-ть	Площа, га	К-ть	Площа, га	К-ть	Площа, га	Заповідність, %
Зона мішаних лісів	914	3	70108,5	3	96227,3	8	58761,1	14	225096,9	2,46
Зона широколистяних лісів	43767	2	12565,2	3	283079,4	5,5	70225,1	10,5	365869,7	8,36
Лісостепова зона	190556	1+ф	2251,4	2	23980,6	5	131425	8+ф	157657	0,83
Степова зона	238060	9+ф	180165,3	3	109499	16	240028,5	28+ф	529692,8	2,23
Українські Карпати	34054	2	58974,2	6	205745,7	7,5	100609,4	15,5	365329,3	10,7
Гірський Крим	5824	4	61793,7	-	-	-	-	4	61793,7	10,6
Україна в цілому	603745	21	386212,6	17	718835,0	42	601049,1	80	1706096,7	2,83

Серед категорій заповідання найвищі темпи росту заповідних площ спостерігаються за рахунок створення нових регіональних ландшафтних парків, частка яких у структурі заповідних територій України у 2006 році складала 22 %. Це пов'язано з тим, що обґрунтування і створення регіональних ландшафтних парків є прерогативою місцевих наукових центрів і органів влади і мережа соціально орієнтованих заповідних об'єктів сприяє використанню у господарських цілях туристсько-рекреаційних ресурсів територій. Для прикладу, в республіці Польща таку частку РЛП у структурі ПЗФ було досягнуто ще у 1996 році. (141 парк під якими було зайнято 17 % території).

Ступінь заповідності гірських Карпат і гірського Криму повинен складати не менше 15 – 20 %, оскільки карпатські і кримські гірсько-лісові ландшафти виконують переважно природозахисні та рекреаційно-оздоровчі функції, а їх промисловий потенціал значно поступається суспільно-екологічному.

У зоні широколистяних лісів так і не створено двох природних національних парків – “Дністровський каньйон” та “Кременецькі гори” попри проблеми погодження організації території парку з місцевими органами влади у першому випадку та відмови у створенні парку Держкомлісом України у другому випадку. Складається враження, що обґрунтування етапів реалізації Загальнодержавної програми, яка законодавчо визнана і є складовою реалізації загальноєвропейських намірів України, вважається справою менш важливою попри місцеві і галузеві інтереси виробників до розробки природних ресурсів унікальних ландшафтних комплексів. Свідченням цьому є той факт, що в процесі реорганізації регіонального ландшафтного парку “Дністровський каньйон” – першого РЛП в Україні, у однойменний національний парк загальна заповідна площа не зростає, а скорочується з 42,3 тис. га до 10 тис. гектарів. При цьому органи місцевої влади двох адміністративних районів – Заліщицького і Борщівського всупереч регіональним і національним інтересам займають позицію про вилучення з території перспективного ПНП районних земель. Ступінь заповідності територій зони широколистяних лісів, враховуючи її високу розчленованість, значну залісненість, мозаїчність і своєрідність природних комплексів Розточчя, Опілля, Товтрового пасма, Волинської, Подільської і Хотинської височин, повинна наблизитись до 10-15%.

Необґрунтовано низькими є показники заповідності лісової зони мішаних лісів та лісостепової природних зон. Так, показники заповідності Київської і Житомирської областей (Рис. 1) у декілька разів поступають сусідам. Саме в цих областях ступінь радіаційного забруднення низинних акумулятивних за своєю генезою ландшафтів є наймасштабнішим, а відтак радіаційно забруднені території доцільно вивести з інтенсивного природокористування шляхом заповідання. Враховуючи роль природних ландшафтів Полісся як реально діючого екокоридору міжрегіонального значення заповідність поліських ландшафтів повинна знаходитись в межах 12-17%.

Рис. 1. Степень заповідності адміністративних областей і АР Крим України

Нинішня заповідність багатой на унікальні природні комплекси лісостепової зони є результатом відсутності належної природозаповідної роботи. Важко пояснити той факт, що у Хмельницькій області показник заповідності є одним із найвищих в Україні (15%) і продовжується проектування нових національних природних парків, а у Вінницькій області ступінь заповідності не перевищує 1%. В області відсутні на сьогоднішній день сім із одинадцяти заповідних категорій і серед них такі, як біосферні та природні заповідники, природні національні та регіональні ландшафтні парки, дендрологічні парки, тощо незважаючи на чисельні наукові обґрунтування перспективного природозаповідання [3,8,14]. Низькими показниками заповідності відзначаються території Черкаської, Кіровоградської та Полтавської областей.

Динаміка зростання темпів заповідності в областях степової зони є позитивною попри низький пересічно зональний показник заповідності території. Із загального контексту явно випадають Кіровоградська та Дніпропетровська області з показником заповідності відповідно 0,4% та 0,8 %. Детальний аналіз заповідності адміністративних областей України і АР Крим поданий М.Д.Гродзинським, М.П.Стеценком у навчальному посібнику „Заповідна справа в Україні”[5].

Серед тенденцій розвитку заповідної справи в Україні на початку ХХІ століття необхідно відмітити наступні особливості:

- переважаючий розвиток соціально орієнтованих категорій заповідання: природних національних та регіональних ландшафтних парків;
- вирівнювання ступеня заповідності території в зв'язку з початком етапу практичної реалізації національної і регіональних програм з розбудови екомереж;
- зростання площі середньостатистичного заповідного об'єкту у зв'язку із зміною структури категорій природно-заповідного фонду.

Проектування національної екомережі сприятиме розробці генеральної схеми екомережі з обґрунтуванням орієнтовного розташування екокоридорів, а також найбільш значимих центрів біотичного і ландшафтного різноманіття, основних континентальних шляхів міграції. Це свого роду природний каркас території, наповнення якого відбуватиметься за рахунок подальшого проектування регіональних і локальних структурних елементів [16]. Проектування регіональних елементів екомережі починатиметься із виділення регіональних центрів біологічного і ландшафтного різноманіття, обґрунтування доцільного їх з'єднання тими чи іншими екологічними коридорами, що безумовно потребуватиме детального аналізу існуючої мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду та оперативної її модернізації. Проектування екомережі пов'язане з визначенням насамперед місцезнаходження її територіальних елементів. Відсутність територіально і функціонально збалансованої мережі заповідних об'єктів є першопричиною дисбалансів структурних елементів проєктованих екомереж. Так, практичний досвід обґрунтування структурних елементів регіональної екомережі Тернопільщини засвідчив відсутність в горбогірних опільських районах відповідних заповідних об'єктів, які б належно репрезентували біотичне і ландшафтне різноманіття території попри високу частку залісненості, необхідної збереженості і унікальності цієї території [11].

Попри високі темпи розвитку заповідної справи в Україні не спостерігається спланованого розвитку заповідних мереж основних природних зон і гірських ландшафтних країн, причиною чого є домінуючий адміністративно-територіальний підхід до управління заповіданням. Відверто низькі показники заповідності лісостепової і степової природних зон за основними категоріями заповідання засвідчують відсутність цілеспрямованої реалізації природоохоронних європейських домовленостей України.

Література:

1. *Воровка В.П.* Еколого-географічні підходи до організації екомережі запорізької області. // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ. – №2. – Ч.2., 2004. – С.206-211.

2. *Гриневецький В.Т.* Поняття екомережі та основні напрями її ландшафтознавчого обґрунтування в Україні // Український географічний журнал. – 2002. – №4. – С. 62-67
3. *Гудзевич А., Баюрко Н., Поліщук В., Стефанков Л.* Особливості господарської зони проєктованого національного парку на Вінниччині. // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ. – №2. – Ч.2., 2004. – С.221-226.
4. *Деркач О., Коломієць Г., Костюшин В., Патрушева Л., Таращук С.* Теоретичні та практичні аспекти формування екомережі на прикладі Миколаївської області України. // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ. – №2. – Ч.2., 2004. – С.211-215.
5. Закон України “Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі на 200-2015 роки”. – К., 2000. – 27с.
6. Заповідна справа в Україні: навчальний посібник / За заг. ред. *М.Д.Гродзинського, М.П. Стеценко.* – К., 2003. – 306с.
7. *Кукурудза С.* Регіональні ландшафтні парки як ефективний засіб збереження біотичного різноманіття та культурно-історичної спадщини. // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ. – №2. – Ч.2., 2004. – С.241-246.
8. *Мудрак О., Кирилюк Л., Ворона Є.* Про необхідність створення національного природного парку “Центральне Поділля”. // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ. – №2. – Ч.2., 2004. – С.226-231.
9. *Пащенко В.М.* Гуманістичність екомережі: географічний аспект // Український географічний журнал. – 2004. – №3. – С. 29-35.
10. *Приходько М.М.* Регіональна екологічна мережа як фактор оптимізації ландшафтів Івано-Франківської області. // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ. – №2. – Ч.2., 2004. – С.215-221.
11. Розбудова екомережі України / За ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонка. – Київ: Програма розвитку ООН. Проєкт “Екомережі”, 1999. – 127с.
12. *Ткачов А., Іваненко І.* Концептуальні основи формування національної екомережі України // Рідна природа. – 2000. – №2. – С. 50-55
13. Формування регіональних схем екомережі. Методичні рекомендації / *Т.Андрієнко-Малюк, Л.Вакаренко, Є.Гребенюк та ін.* – К., 2004, – 76 с.
14. *Царик Л.П.* Геоекологічні підходи до формування основних структурних елементів екомережі Поділля. // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ. – №1, 2005. – С.224-228.
15. *Царик П.Л.* Регіональна екомережа: географічні аспекти формування і розвитку (на матеріалах Тернопільської області). – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2005. – 172 с.
16. *Шеляг-Сосонка Ю.Р., Гродзинський М.Д., Романенко В.Д.* Концепция, методы и критерии создания экосети Украины. – К.: Фитосоциоцентр, 2004. – 144 с.

Summary:

L. Tsaryk. EUROPEAN NATURE PROTECTION AGREEMENTS AND THEIR REALIZATION IN UKRAINE.

The basic European nature protection agreements are considered. Being of their implementation is analysed in the walks of Ukraine. The modern consisting of conservancy is reflected of cut of administrative regions of Ukraine.

УДК 511.8:551.24(477.83)

Мирослава ПИТУЛЯК, Микола ПИТУЛЯК, Тетяна ПАЧКОВСЬКА

ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АГРОЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ

Питання структури величини та оцінки природних ресурсів цікавило багатьох вчених: Приваловську Г.О.(1980), Мінца О.О.(1972), Пістуна М.Д.(1996), Веденічева П.Ф.(1989), Руденка В.П.(1999), Ісаченка А.Г.(1983), Івануха Р.А.(1980) та інших.

Як зазначає Руденко В.П. (1999), природно-ресурсний потенціал території – це об’єктивна реальність. Вона характеризує дійсний стан природних ресурсів з одного боку, тіл та сил природи з властивими їм законами функціонування і розвитку, з іншого –